

L'arquitectura gòtica civil a Catalunya, Mallorca i València (segles XIII-XV)

Eduard Riu-Barrera*
Arqueòleg i historiador

Rebut 21 febrer 2019 · Acceptat 25 setembre 2019

RESUM

Presentació de l'arquitectura gòtica civil o secular dels segles XIII al XV als Països Catalans (Catalunya, Mallorca i País Valencià) i de la seva difusió a Itàlia sota l'influx o la dominació de la casa reial de Barcelona. A la introducció general de les seves característiques formals i constructives, segueix l'exposició de detall de la gènesi i la diversitat morfològica d'algunes de les principals tipologies i la presentació de les obres més rellevants de castells, palaus, cases urbanes, cases consistorials i la Generalitat, llotges i banys.

PARAULES CLAU: arquitectura civil gòtica catalana, banys, casa urbana, casa consistorial, castell, Generalitat, llotja, palau

CONSIDERACIONS GENERALS

L'arquitectura gòtica, com la major part de les arquitectures antigues, és sobretot definida i també coneguda per les obres de caràcter religiós, és a dir, pels espais dels temples i altres ambients sacres associats. No hi ha dubte que aquestes foren, entre totes les edificacions que estilísticament s'hi inscriuen, les que assoliren un màxim desenvolupament i reberen la major càrrega artística, però, de fet, no divergiren essencialment de les arquitectures de caràcter secular o civil. Al contrari, compartiren formes i solucions tant en la construcció com en la decoració i així ambdues, sacres i seculares, constituïren un tot culturalment i estructuralment coherent. Sens dubte que s'ha de considerar l'arquitectura civil o secular una part molt rellevant de l'obra gòtica, dins la qual compta amb realitzacions d'alta qualitat i un ampli repertori tipològic que inclouen des de les obres de natura residencial i de treball fins a les infraestructures viàries o les obres militars, sempre en una gradació d'intensitat i elaboració artística segons la funció i jerarquia de l'edificació i dels seus promotors.¹

Dins l'Europa gòtica, l'arquitectura presenta diferents escoles definides geogràficament, cultural i política, encara que malauradament les divisions territorials avui acadèmicament imperants siguin més definides per les fronteres dels estats contemporanis i la seva càrrega nacionalista que no pas per les realitats històriques medievals. En aquest darrer sentit i sota formulacions molt

coincidents, va desenvolupar-se l'arquitectura, tant religiosa com secular, a les terres catalanes continentals de Catalunya i el País Valencià, així com a les insulars de les Balears, específicament a l'illa de Mallorca.

Encara que és cert que constitueix un subconjunt entre les produccions de l'anomenat gòtic meridional, també ho és que dintre seu presenta una personalitat molt marcada, que es va estendre o influir en grau variable sobre altres terres dominades pel casal reial de Barcelona o regne d'Aragó que exerciren alhora importants influxos en sentit invers. L'arquitectura gòtica catalana va sorgir al llarg del segle XIII i es va allargar fins al tombant dels segles XV-XVI, quan va començar a decaure, no pas brusquement, sinó en un esllanguiment progressiu que en segons quines regions i contexts va arribar fins a gairebé avançat el segle XVII.²

La conformitat entre obres civils i religioses en l'arquitectura gòtica catalana no es fonamenta exclusivament en la concordança estilística o unitat decorativa, sinó que també respon a una congruència de fons arquitectònic, estructural i compositiu en les fàbriques, encara que puguin correspondre a espais de natura ben diferent. De fet, tota l'arquitectura es va alçar en base a dues solucions constructives fonamentals: les voltes de creueria i les arcades de diafragma. Les edificacions que es bastiren així sempre foren un volum força simple, cobert amb terrat pla en el cas de les voltes o teulada inclinada d'embigat de fusta en les d'arcades, generador d'un espai interior lliure de suports, traslladat majoritàriament als contraforts externs. L'ambient intern quedava obert o era dividit en naus separades per arcades o columnes en alguns temples i llotges. En l'edificació predominava l'horitzontalitat, amb façanes de

* Adreça de contacte: Servei del Patrimoni Arquitectònic. Govern de Catalunya. Carrer de la Portaferrissa 1, 08002 Barcelona. Tel. +34 935547373. E-mail: edriu@gencat.cat

grans superfícies planes on els plens s'imposaven als buits de les obertures de portals i finestral. Una severa o continguda càrrega ornamental no desfigurava la morfologia arquitectònica, sinó que la remarcava amb recursos lineals de cornises, motllures i jocs de plans o ressalts.

Les voltes de creueria i els arcs de diafragma s'adoptaren al llarg del segle XIII en detriment de la construcció d'arrel romànica de voltes de canó, que gairebé es va extingir. Les primeres, de les més simples a les més complexes i estrellades d'avançat segle XV, van abrigar tant naus eclesials com petites capelles, però també les sales castelleres de Bellver a Mallorca a l'entrada del segle XIV i les plantes baixes dels grans hospitals urbans del tombant del segle XV. En ple Quatre-cents s'empraren, a la manera de les sales capitulars, en l'espai de contractació de les majestuosos llotges mallorquina i valenciana, fins a assolir la màxima realització a la Sala dels Barons del Castell Nou de Nàpols. Amb les naus cobertes amb embigats sobre arcs de diafragma o d'una altra forma, es confegiren molts tipus d'edificacions, des de les més senzilles fins a les més opulentes, tant de la ruralia com dels nuclis urbans. Les naus lliures amb arcs de diafragma o simple embigat es troben en esglésies, dormitoris i refectoris monàstics tan antics com els de Poblet i Santes Creus, o els posteriors de Pedralbes i Vallbona de les Monges. Però també van modelar una munió de sales palatines o simplement castelleres, entre les quals hi ha els significats exemples de les fortaleses de Peratallada o Verdú i els complexos àulics de Barcelona, Palma i Perpinyà. A més de les estances hospitaleres de Barcelona o Vic, les naus de les drassanes barcelonines i del Grau de València, les sales representatives de la llotja i la Casa de la Ciutat de Barcelona, així com tants i tants cellers, magatzems o estances de tota mena sempre de caràcter corporatiu o senyorial.³

Els principals monuments de l'arquitectura civil gòtica es troben, evidentment, a les grans ciutats dels Països Catalans i constitueixen grans equipaments cívics, expressió dels poders municipals, estamentals o corporatius que hi senyorejaven, de la seva potència comercial, així com de l'autoritat regia i de la capacitat militar, expressada en les muralles o arsenals. En aquest sentit, destaquen especialment les seus dels governs municipals, cases de la vila o de la ciutat, amb la màxima expressió en el cas de Barcelona, on al llarg del darrer terç del segle XIV va alçar-se un majestuós edifici dominat per un gran saló rectangular cobert amb embigat pla i sostingut per arcs de diafragma de punt rodó. La façana que dona al carrer de la Ciutat es va magnificar amb una ornamentació elaborada i detalls escultòrics acurats, en part obra del conegut mestre Arnau Bargués en el tombant dels segles XIV-XV. En el mateix vial, en el tram del carrer del Bisbe, es va disposar el frontis principal de la Casa del General o Palau de la Generalitat. Aquí, un portal d'arc rebaixat fou coronat per una barana amb un esplèndid medalló central que representa la llegenda de sant Jordi esculpit per Pere Joan cap als anys 1416-1418. El Palau estava constituït a la manera dels grans casals patricis, concretament per dos cossos paral-

lels relacionats per una esvelta galeria d'arcades al pis principal.

Les llotges, ben representatives de la potència de les corporacions mercantils que les alçaren, són els edificis profans en què l'arquitectura gòtica va aconseguir les realitzacions més rotundes, del tot singulars en el panorama europeu. Les més importants són les de Barcelona, Palma, Perpinyà i València. Les de Catalunya, bastides a la segona meitat del segle XIV, tenen a peu pla una àmplia sala de sostre d'embigat pla i sostingut per esveltes arcades de molta alçada. Tant la mallorquina com la valenciana són fàbriques del segle XV molt més elaborades arquitectònicament i escultòrica, constituïdes per un sol bloc ocupat per una gran sala de voltes de creueria generades per columnes helicoidals tancada per llenços amb grans finestral d'una traceria elaborada. Són així mateix destacables els hospitals instituïts a nombroses poblacions, sovint amb un caràcter mixt civil i religiós que, segons la seva importància, desenvoluparen programes constructius d'una ambició major o menor. Entre aquests equipaments hi ha els de Lleida, Montblanc o Solsona, del segle XV i construïts a la manera dels casals patricis de quatre ales entorn d'un pati. Una altra tipologia s'havia desenvolupat al segle XIV o abans: consistia en naus de gran alçada i coberta per arcs de diafragma i podia ser senzillament de sala única o organitzada en ales al voltant d'un pati com en el gran complex barceloní de la Santa Creu, començat a obrar vers 1400 i inacabat, on les grans sales s'alçaren damunt d'una planta baixa coberta amb voltes de maó i dotada d'un claustre al voltant.

Una altra de les creacions gòtiques majors, excepcional en el context mediterrani per bé que amb una instal·lació anàloga al Grau de València, és l'arsenal o drassana barcelonina. D'inici, estava constituïda per un vast pati obert que, encerclat per un mur amb torres als angles, era ocupat amb instal·lacions efímeres a l'interior. En aquest espai començaren a bastir-se, avançat el segle XIV i fins a cobrir-lo tot, un seguit de naus paral·leles comunicades per grans arcades amb pilars que reben alhora els arcs de diafragma de sosteniment de les teulades a doble vessant que rítmicament clouen l'espai. El primitiu recinte va ser objecte de successives ampliacions d'ençà del segle XV i fins als segles XVII-XVIII que seguiren sempre la formulació gòtica inicial.⁴ Cal fer menció també al fet que el sobirà tenia a les diferents ciutats dels seus dominis residències més o menys estables i sumptuoses, per bé que les principals es trobaven a Barcelona i eren els anomenats Palau Reial Major i Menor, resultat de la transformació de construccions romàniques o molt més antigues. Ambdós disposaren d'aportacions importants d'arquitectura gòtica, com foren les àmplies i solemnes cambres de parament, configurades amb grans arcs de diafragma de mig punt i de les quals resta l'anomenat Tinell, bastit sota Pere el Cerimoniós vers els anys 1350-1370 pel mestre Guillem Carbonell.

L'habitatge urbà es va desenvolupar en diferents tipologies residencials, des de les més simples fins als singulars i monumentals casals senyorials, esdevinguts emble-

màtics de l'obra civil gòtica. Aquestes cases diferien notablement de la resta de construcció urbana, formada per un abassegador predomini, tant en els nuclis majors com a les petites viles, d'habitatges humils fets d'un sol bloc de planta rectangular i disposició paral·lela o perpendicular al carrer, amb dues o tres plantes d'elevació. Els més rics es dotaven de portal de punt rodó i alguna finestra ogival ornamentada. Ben diferents foren les excepcionals residències senyoriales, constituïdes per diferents blocs d'edificació que, fins a quatre, s'articulaven a l'entorn d'un pati central dotat d'una escala monumental que portava a la planta primera o principal. En aquest nivell se situaven elegants galeries d'arcades que relacionaven les diferents ales i donaven una singular bellesa als patis. Aquest tipus residencial es troba, en formulacions des de gòtiques tardanes fins a barroques, a totes les grans ciutats catalanes i en les d'altres països mediterranis sotmesos a l'influx del casal de Barcelona o Corona d'Aragó. Els més destacats exponents es troben a Barcelona, Palma, Girona, Perpinyà o València i, fora de les terres catalanes, a Palerm i Siracusa.

TIPUS DE L'ARQUITECTURA CIVIL

Per tal d'aprofundir en la naturalesa formal i constructiva de l'arquitectura civil del gòtic català, després de l'exposició dels seus principals caràcters ve la descripció i l'examen particular d'alguns edificis representatius dels tipus més rellevants, d'aquells de major difusió i d'algunes de les peces més singulars, acompanyades d'un repàs a la seva gènesi tipològica i evolució morfològica tant en el context regional com en relació amb el panorama arquitectònic més general. Per fer-ho, s'han seleccionat diferents tipus funcionals d'arquitectures considerades ben representatives, però no pas exhaustives, perquè l'exposició resultaria o massa extensa o massa superficial, atesa la gran amplitud d'un repertori que, a més dels tipus tractats, hauria d'incloure drassanes, hospitals, muralles i portals urbans, molins, cases pageses, ponts i altres menes d'edificacions seculares.

Dins de cada un dels tipus escollits es revisa el procés evolutiu i la diversitat tipològica que adoptaren, tant si es va expressar en trets estilístics gòtics, que és òbviament l'opció majoritària, com si d'una manera excepcional en restaren al marge i es vincularen a una altra tradició artística. Aquest és el cas d'algunes arquitectures que per motius molt concrets, prestigi i sumptuositat, incorporaren formulacions de ressonància islàmica importades de resultes de la conquesta pels sobirans catalans d'amplis territoris d'al-Àndalus, que és la denominació pròpia del conjunt de regions hispàniques incorporades durant segles als poders islàmics.

Els castells⁵

L'origen dels castells en les seves característiques feudals pròpies de l'Occident europeu es troba a l'entorn del se-

gle X i fou a partir del segle següent que varen assolir un gran desenvolupament tant a Catalunya com arreu. En temps anteriors, reialmes i imperis havien bastit fortaleeses des de les quals les forces militars controlaven territoris i en vigilaven els límits. L'essència del completament nou castell feudal es troba en el fet que, en lloc de reductes guerrers del poder polític, es constituïren en residències fortificades des d'on una aristocràcia extensa i fragmentada exercia la senyoria sobre districtes jurisdiccionals o termes castrals, dins dels quals extreia rendes i dominava les relacions socials. Les noves fortaleeses no responien a l'imperi d'un poder sobirà, com abans, sinó a la dominació que exercia militarment la classe feudal, molt segmentada i profundament enfrontada entre si. D'aquí la proliferació i autonomia d'aquestes fortaleeses, que no van seguir mai estratègies planificades de defensa territorial, ni de control fronterer exterior, que només circumstancialment podien assumir, sense ser-ne la funció primordial.

La morfologia arquitectònica dels primers castells feudals de terres catalanes i altres de pròximes de la Mediterrània occidental fou molt simple. Resultava de la suma de tres peces que, d'aleshores ençà, esdevingueren essencials en tota fortalesa, encara que amb graus diferents de formalització, complexitat i dimensió, dels més elementals als de més alta càrrega monumental o artística. En posició preeminent i exempta hi havia la torre mestra o forta, circular o quadrangular, sempre amb un únic accés en posició elevada. La cinta de muralla era la segona peça, flanquejada per torres i bestorres, dins la qual es trobava inscrita la torre mestra i les construccions auxiliars d'habitació i serveis, isolades o adossades a la muralla, en una disposició irregular o poc sistemàtica, com a tercer element essencial. Entre aquestes dependències i en casos ben singulars podia trobar-se distingida una sala o bloc rectangular de planta baixa i pis, amb l'ambient residencial i representatiu a la planta noble. Algunes vegades el bloc de la sala residencial podia substituir la torre mestra i assumir el paper de reducte defensiu major, a manera de *donjon*. En alguns castells es va arribar a constituir un doble recinte jerarquitzat, que en el sobirà incloïa la torre mestra o la sala, mentre que el clos jussà era ocupat per dependències menors. Un desenvolupament freqüent va consistir en el poblament de l'interior del clos murallat, d'origen mig buit i ocupat tan sols d'algunes peces aïllades, per un nombre cada cop més elevat d'edificacions fins a omplir-lo gairebé tot. De resultes d'aquest procés, al cap del temps hi va quedar només obert un pati que, en lloc de ser-ne la peça generadora i ordenadora, com podia semblar a primer cop d'ull, era un espai residual que resultava de la densificació constructiva interior al recinte.

Força sovint, els edificis auxiliars s'adossaren a la torre original i constituïren un conglomerat continu de cossos de cronologia, morfologia i entitat ben diverses dominat per la peça vertical de la torre inicial. No sempre, però, dins dels closos murallats es va crear una sola agregació de peces, sinó que a voltes s'ordenaren en conjunts discontinus i adossats a la muralla perimetral, mentre restaven

amplis espais buits. Els exemples d'aquest tipus són ben heterogenis i s'hi poden adscriure els castells de Calonge, Queralt o Verdú, amb la presència de fàbriques gòtiques importants. Consistiren en blocs exempts o integrats a la muralla, fets d'una o dues plantes amb grans sales nobles, sempre amb el mateix recurs arquitectònic d'arcades de diafragma amb coberta plana o a doble vessant, usualment amb embigats policromats i amb pintura mural.

A banda d'aquests llargs processos constructius d'origen romànic, entre mitjan segle XIII i l'entrada del XIV, es bastiren als Països Catalans un seguit de castells de nova planta que segueixen les tipologies adoptades un temps enrere en altres països de l'Europa occidental. Es tracta de fortalises que havien soldat en un sol cos murallat els antics elements de la torre mestra i la sala amb la major part d'altres serveis i dependències. El resultat fou un complex compacte i regular generalment de planta geometritzada, poligonal, els costats de la figura de la qual eren alhora cortines murades i façanes externes de les ales d'una sola crugia on s'integraven en cossos homogenis les funcions abans disperses en peces autònomes. Aquestes mateixes ales tenien la façana interior al pati d'armes, que centrava i ordenava el conjunt i on una cisterna recollia les aigües pluvials. En els vèrtexs se situaven torres circulars o quadrades de dimensió i morfologia similars, de manera que l'hegemònica de la torre mestra va perdre's i només en comptades ocasions va subsistir, convertida llavors en un reducte relativament deslligat de la resta del complex.

Els castells de Balsareny, Bellcaire d'Empordà, Llúvia, Montgrí i Perpinyà són realitzacions d'aquesta mena, així com el de Bellver a Mallorca, que sens dubte en constitueix la màxima realització. Aquesta fortalesa rodona des d'on la ciutat, el mar i tota l'illa es dominaven en una projecció circular, va esdevenir no solament la peça més elaborada de l'arquitectura militar catalana medieval, sinó que també resulta del tot extraordinària en el context europeu. Morfològicament es relaciona amb el Castel del Monte a la Pulla (Itàlia), en terres continentals del reialme sicilià, que, bastit cap a mitjan segle XIII, és de planta octogonal, flanquejat als vèrtexs per torres d'igual secció i ordenat a l'entorn d'un pati central. La fortalesa mallorquina, obra fonamentalment del primer decenni del segle XIV, es va alçar amb rapidesa i d'acord amb un projecte de traça rigorosa i d'una simplicitat eficaç. Es tracta d'un cos perfectament circular, d'una crugia amb corredor perimetral de dues plantes obertes al pati central, amb cisterna soterrada enmig. La façana externa de l'anella és alhora la muralla i en surten tres torres semicirculars a cada quart de cercle i, on correspondria la quarta torre, es va separar de la rotonda per constituir-la en un cos autònom que vigilava el portal d'accés.

A banda d'aquest tipus de castells poligonals bastits de nova planta al tombant dels segles XIII-XIV i sorgits sempre d'iniciatives sobiranes, reials o comtals, però mai dels rangs inferiors de l'aristocràcia feudal, a diferència dels castells de generacions anteriors, no se'n varen alçar d'altres fins que la unió de les corones de Castella i catala-

noaragonesa va donar pas a la monarquia absoluta. Entre el segle XIV i el següent, la reialesa va desenvolupar programes de renovació dels seus castells, sobretot a les fronteres amb els reialmes castellà o francès a l'Aragó, Catalunya i el País Valencià, segons el curs de les conjuntures bèl·liques, però mai no va ser capaç d'emprendre operacions d'envergadura superior a la reforma de les places existents. Els més destacats d'aquests castells valencians fronterers amb el regne de Castella foren el de Biar, la Mola de Novelda i Petrer, que es caracteritzaren, malgrat les divergències particulars, per estar dominats per superbes torres rectangulars d'un gran volum i alçada envoltades amb un o més recintes murallats de cortines interrompudes per cubs o torres de planta quadrada i semicircular. També destaca la imponent fortalesa de Bunyol alçada en terres valencianes de majoria morisca, és a dir, on la població islàmica havia restat a l'interior dels dominis feudals després de la conquesta d'al-Àndalus. Així mateix, i a banda de les motivacions estrictament militars, també cal assenyalar les operacions d'embelliment residencial com la portada a terme amb sumptuositat pels vescomtes de Cabrera al castell de Montsoriu i que s'inscriu de ple en les línies de desenvolupament abans descrits amb una anella de dependències amb sales gòtiques amb arcs de diafragma soldades a la muralla i que miren a l'interior vers un pati central porticat i dotat d'una cisterna central.

En el tombant dels segles XV-XVI i dins del procés de formació de la monarquia absoluta hispànica, es va emprendre un programa de noves fortificacions destinades a afermar militarment el seu domini polític i el control de les fronteres. Les noves fortalises diferiren en gran mesura dels castells feudals i no tan sols perquè la pirobalística havia capgirat la poliorcètica, sinó perquè, en realitat, la seva condició era ben diferent de les antigues residències guerrerres de la noblesa feudal. La primera i gran realització a Catalunya d'aquest nou tipus fou el castell de Salses (Rosselló, Catalunya Nord) a l'antiga frontera amb el regne de França, bastit a la darrera dècada del segle XV pel mestre Francisco Ramiro, ben experimentat en la guerra de Granada i en el qual va conjuminar les innovadores contribucions castellanques i italianes per donar lloc a una fortalesa del tipus de transició entre les medievals i modernes. Malgrat les transformacions posteriors, es conserva amb una gran integritat.

Els palaus reials⁶

Barcelona conserva una peça excepcional d'arquitectura palatina de l'alta edat mitjana: l'edifici romànic de la residència comtal. Es tracta d'una construcció del segle XI que va servir durant els quatre segles posteriors de peça nuclear i primordial del Palau Reial Major, conservada i coneguda actualment amb el nom de Saló del Tinell. Aquest bloc rectangular i de grans dimensions es troba adossat a la muralla romana que fins a final del segle XIII va servir de defensa de la ciutat. Dins el bloc es trobaven la sala d'aparell o representació i els apartaments residencials,

mentre que annexs, en una torre de la muralla, hi havia la capella i el tresor. El palau s'ubicava al costat de la catedral i la residència episcopal, en el quadrant nord de la ciutat antiga. La progressiva transformació del petit comtat barceloní en un creixent conglomerat polític de dominis i la seva conversió a mitjan segle XII en regne, aviat esdevingut una potent monarquia d'abast mediterrani en el segle següent, no van significar canvis essencials en el vell palau. Aquest edifici tampoc no va variar en la seva relació amb la ciutat, respecte a la qual mai no va erigir-se en peça autònoma ni encara menys oposada, tampoc militarment autoprotegida, a diferència d'altres palaus reials de l'Europa occidental situats en ambient urbà, altament fortificats i d'una imponent dominació. Sembla evident que la monarquia no va poder o voler fer del Palau Reial Major un cos arquitectònic i polític estrany o antagònic a l'ordre urbà de Barcelona.

La transformació de l'antiga residència romànica en Palau Reial Major gòtic fou el resultat del creixement en complexitat i extensió de la casa reial i la integració de noves demandes residencials, de representació, d'esbarjo i de l'aparell d'administració. Val a dir que la resposta arquitectònica va tenir lloc per la reforma de les parts preexistents i l'agregació successiva de peces noves, sense gaire planificació. En primer lloc, les noves construccions se situaren sobre mateix de l'antiga muralla romana, com ara la nova capella palatina, l'arxiu i el tresor, mentre que creixia per la banda nord-oest, on les noves dependències s'organitzaren a l'entorn d'un pati. La falta de planificació va fer del palau una suma d'operacions de poca connexió i abast, majoritàriament dominades pel modelat de les construccions i la trama urbana precedent. No va ser fins al primer decenni del segle XIV que hi va haver un canvi substantiu amb la construcció de la capella reial de Santa Àgata, d'innovadora traça gòtica.⁷ Justament la renovació de l'expressió artística per part de la monarquia i la plena adopció del llenguatge gòtic s'han d'entendre de ben segur com a ressò i intent d'equiparació amb l'ús magnífic que en feia la monarquia francesa, la més poderosa d'Europa i referent cultural a escala gairebé continental. La nova capella es va edificar sobre un tram de muralla romana i fou empresa pel rei Jaume II. De la construcció, se'n va fer càrrec Bertran Riquer, oficial reial responsable de les obres i no pas arquitecte, com se sol dir. Es tracta d'un edifici de reduïdes dimensions i una gran elegància, d'una sola nau amb coberta d'embigat pintat sostingut per arcs de diafragma, absis amb volta de creuria i esvelt campanar octogonal de grans finestrals superiors.

Des d'aquest moment, i com és propi d'una residència palatina en servei, les obres mai no s'aturaren i l'administració reial en va deixar referències freqüents si bé difícils de relacionar amb l'arquitectura, que es conserva molt alterada. Una notable excepció és la ben conservada sala de representació endegada per Pere III el Cerimoniós i integrada dins d'un programa de reformes d'obert caràcter polític de magnificació de l'autoritat reial. El 1359, el meticulós sobirà va consultar la data astrològica propícia per

a la col·locació de la primera pedra de les reformes que feren del bloc romànic un sol ambient, ara dit Saló del Tinell. Un cop buidat l'interior i només aixecats els murs del perímetre, es va disposar dins l'espai que resultava una seqüència transversal de sis grans arcades de mig punt sorgides de pilastres adossades i que sostenen un sostre embigat pla, amb la qual es configurava la gran cambra d'aparat que presidirà el palau i que fou escenari del ceremonial reial. El mestre d'obra fou Guillem Carbonell i s'hi va disposar una inscripció commemorativa, avui perduda, dictada pel monarca mateix: «En l'any de la Nativitat de Nostre Senyor MCCCCLXX [1370] lo molt alt senyor en Pere tercer, rei d'Aragó, feu obrar aquesta cambra.»

Fou al primer decenni del segle XV, en temps del regnat de Martí I l'Humà, que es va emprendre el darrer programa constructiu abans que el palau fos lentament desmuntat. Les notícies que hi fan referència són tan abundoses com sovint confuses, i afectaren parts ara desaparegudes com el pati del nord-oest, del qual només resta l'ala del carrer dels Comtes i alguns vestigis extraordinàriament modificats del cos del nord-oest, a la part alta del qual hi ha restes significatives d'una capella gòtica. L'enjardinament d'aquest pati amb plantacions i estanys d'aigua va coincidir amb reformes a les cuines i apartaments, i també amb la construcció d'unes escales i una llotja que, només molt aproximadament, pot correspondre's amb la que hi ha reconstruïda a tocar del Tinell. Per a les obres, es van importar materials constructius de Sicília, pedra mallorquina de Santanyí i, de terres valencianes, rajoles i sostres enteixinats de treball morisc, és a dir, d'aire islàmic, un dels quals havia de cobrir la capella o tribuna reial que s'incorporava dalt d'un cos de la immediata catedral, comunicada per un pont. Al segle XVI, el Palau Reial Major va deixar de ser l'estatge dels sobirans, i no ha estat objecte de restauracions fins a mitjan segle XIX la capella reial i uns cent anys després la gran cambra del Tinell.

A Barcelona mateix, el rei Pere III el Cerimoniós va convertir l'antic gran casal dels templers, bastit també sobre la muralla romana com totes les grans residències aristocràtiques entre els segles XI i XIII, en un nou habitatge destinat a la reina Elionor de Sicília i anomenat Palau Reial Menor. Les obres, executades entre 1360 i 1370, comportaren la construcció de dues grans cambres pràcticament idèntiques a la del Tinell. Malauradament, l'edifici fou completament enderrocat vers 1860. Fora d'aquestes dues residències, els altres grans palaus gòtics del casal de Barcelona o foren de nova planta o, en lloc de transformar velles arquitectures llatines, ho feren d'una manera més o menys radical amb d'altres d'islàmiques a les terres ocupades d'al-Àndalus. El primer cas a Catalunya d'una adaptació així va ser de resultes de la conquesta de la ciutat andalusina de Balaguer l'any 1105, quan l'estatge residencial dels governants musulmans va esdevenir castell dels comtes d'Urgell, que era un dels llinatges senyorials vinculats al sobirà de Barcelona. La incorporació d'aquesta residència s'ha d'entendre dins d'un procés derivat de l'expansionisme feudal i pel qual, als països medi-

terranis i no exclusivament peninsulars, senyors i monarques es feren amb palaus i fortalises andalusins o islàmics. Els sobirans de les diferents branques del casal de Barcelona obtingueren així l'Aljaferia de Saragossa, l'Almudaina de Palma, el Real de València o el palau normand de Palerm, on majoritàriament desenvoluparen arquitectures d'adaptació i limitada contundència.

Cal tenir present que l'arquitectura àulica de l'Occident feudal, feta de grans aules en edificis exempts i closos a la manera dels palaus de la Cité a París, Westminster a Londres o el de Barcelona, divergia completament del palau islàmic peninsular. Aquest darrer era constituït per patis amb estanys que ordenaven un entorn de pavellons oberts amb porticats profusament ornamentats, derivats del model que va representar el conjunt àulic de Madīnat al-Zahrā, del segle X, a Còrdova (Andalusia, Espanya). El palau andalusí de l'Aljaferia de Saragossa, de la segona meitat de segle XI, va revertir als reis aragonesos, primer, i al sobirà barceloní des del segon terç del segle XII. Consistia en un vast recinte fortificat de planta rectangular, subdividit a l'interior en tres rectangles, tan sols el central dels quals era edificat en un seqüència de pavellons i patis. El palau fou reformat pels reis Jaume II i sobretot Pere III al segle XIV que, sense modificar gairebé l'arquitectura precedent, alçaren noves edificacions en els sectors fins aleshores no construïts, com ara l'església de Sant Martí i les grans sales del peu de la torre mestra, a més de sobrealçar aquesta torre i de convertir un pavelló andalusí en capella de Sant Jordi.

El 1276, la mort de Jaume I el Conqueridor va dividir els dominis barcelonins en dos regnes, dels quals, el de Mallorca, creat de nou, requeria equipaments regis acordats amb la seva entitat política. Així doncs, sota el govern del rei Jaume II es van emprendre de seguida importants operacions constructives o monumentals en palaus i castells reials, integrades dins d'un programa més ampli d'organització del nou reialme i el seu aparell representatiu. A Palma, el monarca va convertir en palau el nucli principal de l'alcassaba o castell d'època islàmica de l'Almudaina. La intervenció va consistir a ocupar l'aproximada meitat meridional del rectangle murallat que definia i que era presidit per la gran torre de l'Àngel. S'hi desenvoluparen tres ales de dependències adossades al perímetre de la murada i un quart cos exempt que tancava transversalment el recinte andalusí pel mig. Aproximadament al centre del pati quadrat que en resultava es va situar la capella de Santa Anna, que alhora el subdividia en dos recintes asimètrics, el més petit dels quals va ordenar la residència de la reina. Els departaments del sobirà ocupaven l'interior de la torre de l'Àngel. Als seus peus i a la banda meridional es va alçar l'aula o gran sala a doble alçada i arcs de diafragma. Els treballs s'iniciaren cap al 1305 i duraren uns deu anys, per bé que posteriorment les reformes hi foren continuades.

A Perpinyà, a l'actual Catalunya francesa i integrada llavors a l'èfimer reialme de Mallorca, el rei Jaume II hi va fer alçar una imponent fortalesa palatina de nova planta

vers la fi del segle XIII. En el primer decenni del segle següent, l'edificació devia quedar gairebé enllestida. Aquesta obra va adoptar la disposició convencional dels castells quadrangulars, amb torres cantoneres, dependències perimetrals a l'interior de la muralla i un pati central. Una capella axial a dos nivells separava dos recintes que acollien, respectivament, les dependències del rei i la reina, agrupades cadascuna per un pati del tot independent del central. Aquest bloc de llevants diferia completament de les altres tres ales, entre les quals la de migdia era ocupada a la planta noble per la gran sala de representació.⁸ La morfologia de l'enclavament s'acorda força amb altres castells destinats a senyorejar sobre les ciutats, com foren la Torre de Londres o els castells parisencs de la Bastilla i el Louvre, sempre associats al sistema general de fortificació urbana pel seu dialèctic caràcter defensiu i dominador alhora. Cal pensar que hauria estat la imposició en terres rosselloneses d'una sobirania nova com era la del reialme mallorquí el motiu de la implantació d'aquesta mena de fortalesa dominadora, d'una superba i bella arquitectura.

L'altra gran peça del patrimoni palatí català fou una important almúnia o finca rústica periurbana de la València andalusina, que d'ençà la conquesta de la ciutat per Jaume I el 1238 es va conèixer com a Real. Un llarg procés constructiu els segles XIV-XV la configuraren en un conjunt prou complex, envoltada de jardins amb estanys i feres. Malauradament enderrocada cap al 1810, la pèrdua no fou total, com han demostrat les excavacions i la informació arqueològica que, juntament amb l'abundosa documentació escrita i gràfica, en fan possible l'estudi.⁹ Resta la incògnita del grau d'aprofitament de l'edificació preexistent i com hauria modelat el Real gòtic, per bé que en la petita part excavada sembla existir una absoluta solució de continuïtat entre les dues etapes. Al Real valencià, com als altres palaus, les notícies d'obres no comencen fins al regnat de Jaume II, segurament tant per falta de rigor en l'administració precedent com per absència de programes de reformes ben definits. A partir del primer quart del segle XIV, els treballs foren freqüents per bé que difícils d'avaluar, si bé l'excavació ha constatat la presència de cambres d'ambientació mudèjar amb guixeries i columnes de marbre de Macael (Andalusia, Espanya) aprofitades d'edificacions d'èpoques califal o taifa (segles X-XI). És a dir, que parts significatives de la nova residència construïdes al segle XIV empraren la plàstica islàmica en lloc de les formes gòtiques convencionals, adoptada sens dubte pel to sumptuari i fastuós que es devia voler transmetre.

Fora de les terres catalanes, cal fer una menció especial a l'actuació al Castell Nou de Nàpols després de la conquesta de la ciutat el 1442 pel rei Alfons el Magnànim. La fortalesa havia estat edificada per la casa reial francesa d'Anjou dos segles abans i, entrada gairebé dins del mar, presenta una planta trapezial flanquejada per torres cantoneres cilíndriques i organització interior al voltant d'un pati amb capella axial. Així doncs, com a instrument de dominació forana sobre el regne napolità, era, fonamen-

talment, una obra militar de morfologia ben pròpia del segle XIII i sense caràcter obertament palatí. Aquest justament li va venir llavors especialment remarcat per la construcció, incorporada enmig de l'antiga fàbrica, del magnífic espai de representació o d'aparat de la Sala del Barons, alçat entre les dècades de 1440-1450. Es tracta d'una peça del tot excepcional dins del gòtic català i que difereix radicalment dels precedents espais àulics, en tant que configura una gran sala de notable alçada, planta sensiblement quadrada i coberta de volta estrellada sorgida de vuit sectors, exhibició de l'alta subtileza constructiva assolida per la construcció catalana en aquesta fase avançada de l'expressió gòtica. En fou autor el mestre Guillem Sagrera, constructor també de la Llotja de Mallorca, i en tots dos espais es fa manifest el seu domini de l'edificació i el seu caràcter innovador. En ambdós ambients va incorporar el recurs a la coberta de volta de creuria complexa, fins llavors reservat en el panorama arquitectònic català als espais religiosos, fonamentalment temples o sales capitulars, per emprar-lo amb una gran solvència en la creació d'uns espais seculars d'alta significació, als quals conferia una alta dignitat de netes ressonàncies sacres.

Les cases urbanes¹⁰

Massa sovint la concepció de l'habitatge a les ciutats romanes encara queda deformat pel clixé reductiu d'un tipus únic de casa centrada per un pati interior i que obeeix a un tipus consubstancial i hegemònic als països mediterranis des de l'antiguitat fins a temps medievals o posteriors. En realitat, a les urbs antigues hi convivien des de les grans cases monocèntriques amb atri o policèntriques amb peristil, a les més senzilles de poques peces i pati secundari, fins a les tabernes unicel·lulars que sumaven taller o botiga i habitatge arran de carrer o l'acollien al pis superior. Cal recordar, a més, que les cases grecoromanes amb pati desenvoluparen sempre les parts residencials principals a peu de carrer i que el seu creixement fou preferentment horitzontal amb els ambients més representatius a la planta baixa. Res a veure, per tant, amb la molt posterior casa medieval amb pati, especialment gòtica, en tant que aquest buit central es trobava entre alts cossos verticals en els quals les parts residencials s'ubicaven a primera planta i on el pati tenia també la funció de caixa d'escala a cel obert. Aquest espai no era un claustre de circulació horitzontal i en el pis noble tampoc no constituïa un recorregut continu de comunicació entre les sales elevades, sinó que aquestes sales es trobaven juxtaposades, closes i sense connexió fluida, només relacionades en part per galeries.

De fet, les cases del patriciat urbà, baixes, extensives i amb pati ordenador varen desaparèixer de bona part de l'Occident europeu a partir de l'ensulsiada de l'ordre romà per no tornar mai més. Seguidament es va començar a difondre un nou tipus ben diferent de residència aristocràtica i d'indistint caràcter urbà o rural. Bé ho palesa, enmig de Roma mateixa i en el desafectat fòrum de Nerva, el ple desenvolupament d'aquest nou tipus d'habitatge al segle IX. Es tractava d'edificacions d'un sol bloc

compacte, de planta sensiblement rectangular i desenvolupament en alçada on al primer pis se situava la part noble. Les poques peces, en lloc de tenir usos diversos i específics, eren de caràcter molt polyvalent i, mentre que a peu pla es combinaven funcions de magatzems, estables, cuines o d'altres serveis, la primera planta era sovint una sala única, de caràcter netament residencial i representatiu. De vegades es conjugava amb altres edificacions secundàries amb les quals podia configurar un pati que no tenia res a veure amb els espais centrals dels casals antics. Als Països Catalans es pot dir que no es disposa d'informació arqueològica sobre les formes d'habitatge en el procés que de la desurbanització de les antigues ciutats romanes va portar als nous nuclis urbans carolingis, si bé no hi ha dubte de la desaparició de les cases patrícies i la seva substitució per unes altres d'una gran simplicitat morfològica i constructiva. Cal fer constar, però, que a ciutats dels territoris d'al-Àndalus va aparèixer de nou, cap al segle X, la casa horitzontal i centrada pel pati, però es tractava d'un model generat a Orient i arribat per l'influx islàmic.

A la Catalunya d'època comtal, és a dir, entre els segles X i XII, la peça d'arquitectura residencial més destacada és l'edifici romànic del segle XI del palau barceloní i nucli principal del Palau Reial Major gòtic o Sala del Tinell. La seva correspondència és plena amb el tipus de casal aristocràtic explicat més amunt i que a la ciutat, entre els segles X i XIII, es va adaptar circumstancialment a una peculiar ubicació sobre la muralla romana, cosa que li donava més solidesa i significació. Aquests habitatges ocuparen el segment comprès entre dues torres de la fortificació i almenys una quedava sempre incorporada a l'edificació. La planta noble se situava damunt del llenç de muralla, on s'ampliava la superfície amb arcades disposades entre les torres i s'alçaven un o més pisos. Pertany a aquest model la part romànica del Palau del Bisbe de Barcelona, dels segles XII-XIII. A la mateixa ciutat, una casa de característiques similars es troba en formulació gòtica del segle XIV al Pati d'en Llimona. La planta baixa tenia el frontis principal i un lateral obert amb arcs de mig punt i el pis noble era una sola peça de doble alçada amb les façanes longitudinals perforades per finestres bífores i trífores, de llinda d'arquets trilobats. La porxada o golfa de damunt tenia als dos frontis longitudinals pilarets que sustentaven la teulada a doble vessant. Els pisos interiors d'una de les torres de la vella muralla quedaven integrats a l'edifici.¹¹

Aquesta casa representa perfectament el model de residència aristocràtica del qual es troben nombrosos exemples, com ara el casal gòtic dels Graells a la població de Cardona, també del segle XIV. Un altre edifici semblant, però més antic, era el del carrer de Ciutadans de la ciutat de Girona conegut com la Fontana d'Or. El bloc inicial d'aquest darrer, del segle XIII, té a la planta baixa una tirada d'arcades longitudinal al carrer, mentre que la planta noble és conformada per una gran sala amb finestres trífores, sobremuntada per un pis superior. Entre els segles XIV i XV va deixar de ser un casal d'un sol bloc per esdevenir una residència gran i complexa, primer per

agregació de cossos i després per la conversió del pati interior, que va restar obert enmig, en un espai representatiu d'accés a la planta noble per una escala exterior i una llotja o petita galeria de rebuda. La casa, sense deixar de significar-se per les façanes foranes, ho va fer també per aquest ambient de nova creació, girant a l'interior i altament connotat. En la seva configuració gòtica, el nou pati amb escala i galeria de la Fontana d'Or resultava de la intrusió d'una obra nova en el complex precedent, on aquest espai d'origen secundari havia adquirit amb el temps la centralitat orgànica, gran representativitat i dignitat arquitectònica. De fet, un repàs a alguns dels primers casals gòtics més significatius fa evident que els elements arquitectònics que modelaren els patis es troben generalment afegits a edificacions preexistents, sense ser-ne tampoc el principi generador de la configuració arquitectònica.

El procés de formació de grans casals amb patis d'escala pètria externa i arribada a galeria d'arcades en una o més ales té el seu punt d'arrencada en les edificacions aristocràtiques d'un sol bloc i d'accés elevat exterior, a les quals es va sumar una cort o pati per simple agregació inicial de cossos diferents. Aquests últims varen tendir a igualar-se amb el primer cos i a convertir-se en ales que arribarien a cloure i deixar enmig el pati obert. Aquest espai es va convertir a partir del segle XIV en centre de comunicació vertical i ambient preeminent, fins a relligar horitzontalment en la planta noble algunes de les quatre ales, gairebé mai totes. De resultes d'aquest procés va sorgir un nou model de casa a partir del qual, d'ençà el tombant dels segles XIV-XV, s'alçaren noves edificacions que tingueren el pati central com a element morfològic essencial des de la seva mateixa concepció arquitectònica.

Alguns dels màxims exponents dels patis gòtics barcelonins es troben a les cases del carrer de Montcada. Una de les més conegudes és la denominada de Berenguer d'Aguilar, seu avui del Museu Picasso. Disposa d'un esplèndid pati del segle XV, de quan l'edifici va adoptar la forma arquitectònica que ha subsistit, feta de quatre ales de tres plantes més golfes a la crugia de la façana principal i només tres a la resta. L'escala del pati és de dues trames, arriba a una galeria avançada a l'ala posterior i paral·lela al carrer. Lluny d'aquesta complexitat, a l'origen, el casal era constituït per un sol bloc amb torre associada, de disposició perpendicular a la via pública i que disposava d'una notable sala a la planta noble, decorada amb esplèndides pintures que representen la conquesta de Mallorca per Jaume I (segle XIII). Al mateix carrer i just davant es troba la casa dels marquesos de Lió, que, en canvi, presentava una disposició inicial paral·lela a l'eix del carrer. Es tracta d'una construcció ben unitària i d'una datació entre la fi del segle XIII i l'entrada del següent. La planta baixa s'obria a l'interior per una tirada d'arcades de mig punt i, a dins, una arcada transversal indicava el pas a la torre. La planta principal de doble alçada constituïa amb la torre un àmbit únic, lleugerament diferenciat per la presència d'un altre arc travesser i que era il·luminat des del carrer per àmplies finestres trifores. Al pis superior hi havia

l'ambient clos de la torre que s'elevava damunt de la porxada o golfa que corona la resta de l'edifici. La teulada se suportava en una seqüència de pilars a la banda forana i unes arcades semicirculars sobre columnes de factura gòtica avançada a l'altre costat. Des de molt antic s'afegiren sengles cossos perpendiculars a cada extrem interior del bloc primitiu, separats per un pati intermedi.

Així doncs, els grans casals amb pati monumental dotat d'escala exterior i galeries a primera planta no prengueren plena forma abans del segle XIV, o molt excepcionalment. Ho feren en diferents graus de complexitat i articulació, segons la disposició de les llotges receptores de l'escalinata i les galeries de comunicació alta, fetes d'arcades sostingudes per balconades amb mènsules que gairebé mai no arribaren a relacionar les quatre ales del pati. Aquest espai va passar d'una posició inicial secundària i posterior respecte a l'habitatge a guanyar preeminència i esdevenir la peça central i ordenadora que servia de caixa d'escala oberta i per on es connectaven exteriorment algunes peces del pis noble. Aquesta formulació va esdevenir el tipus plenament fixat al segle XV i es tracta del model de residència senyorial que, amb expressions gòtiques tardanes, renaixentistes i barroques, es pot trobar per totes les grans ciutats catalanes i d'altres països mediterranis sotmesos a l'influx del casal de Barcelona. Entre els més destacats exponents hi ha els casals dels carrers barcelonins de Lledó, Montcada o la casa Padellàs del carrer de Mercaders ara a la plaça del Rei, la casa Julià de Perpinyà, l'anomenat Palau Reial de Vilafranca del Penedès, els casals de l'Almirall i d'en Bou a València, i fora dels Països Catalans, el Palau Abbatelli de Palerm i el Palau Bellomo de Siracusa.¹²

Entre les formes de residència senyorial es podien trobar excepcionalment altres models, com ara les cases fetes d'un sol bloc, orientades amb l'eix del carrer, però retirades de façana i precedides per un pati o també casals de disposició perpendicular a la via i dotats alhora d'un pati frontaler. La fórmula de precedir el frontis principal d'un pati a cel obert i clos amb una tanca baixa resulta força estranya als Països Catalans, mentre que fou un recurs emprat sovint en grans casals gòtics dels països més septentrionals, com ho exemplifica bé el parisenc *hôtel* de Cluny. Excepcionalment, a Barcelona es troba a la casa de l'Ardiaca i a l'enfront del Palau de la Generalitat pel carrer del Bisbe (vers 1416-1418). Totes aquestes variants segueixen sempre el mateix model de façana, tingut per propi de l'arquitectura gòtica catalana i que era constituït per un rectangle apaïsat coronat pel pla inclinat de la teulada i flanquejat a un costat per una sola torre. En el pla de façana dominava la superfície plena respecte de les obertures i la tendència a la simetria mai no s'imposava, mentre que el rígid ordre jeràrquic de les plantes s'expressava en registres horitzontals de finestres, algun cop remarcats per motllures. La pedra picada donava sumptuositat al mur, sense més ornament que uns pocs detalls esculpits a les obertures. El portal de punt rodó presidia, però no centrava, la planta baixa, que tenia poques i menudes obertures.

El pis noble mostrava un seguit de finestres de dos, tres o, excepcionalment, quatre arquets en una llinda sostinguda per columnes fines. Per damunt i sota el teulat discorria una llarga galeria. En un extrem sorgia el cos semiautònom d'una torre rectangular i un poc elevada per damunt de la teulada. La coberta de teula àrab trencava, amb el seu cromatisme torrat, el domini de la façana pètria.

Cal remarcar que la contundència arquitectònica d'aquest model provoca un miratge que no deixa veure altres formes domèstiques i porta a fer-ne, equivocadament, una categoria única en l'àmbit urbà gòtic. En realitat, el tipus propi de les grans residències senyoriales tenia, com és natural, una presència ben reduïda i al seu costat i en gradació tipològica hi havia altres formes de cases més simples, predominants a les ciutats i d'hegemòniques als altres nuclis de població menors, viles i pobles. Les cases senzilles de la població urbana poca relació morfològica tingueren amb els grans casals, mentre que es podrien emparentar perfectament amb la simplicitat de les *tabernae* romanes que combinaven l'espai de residència amb el de treball en una o més plantes. Aquest tipus d'immoble s'ha anomenat a voltes casa artesana o gòtica i fou, almenys d'ençà els segles XII-XIII, l'habitatge urbà per excel·lència dels països del sud-oest de l'Europa feudal, on ha tingut una llarga permanència històrica. Es tractava d'immobles d'una sola crugia que podien créixer per agregacions en paral·lel, de disposició perpendicular al carrer i que s'alçaven entre mitgeres cegues, generalment amb un pati al darrere o lateral. A voltes, la planta baixa disposava d'una porxada de pública circulació que s'avançava al vial i que per agregació formava llargues seqüències de carrers porticats. Aquesta tipologia pot ser perfectament reconeguda en infinitat de poblacions sota formes constructives ben diverses i, generalment, molt posteriors a l'època de la seva implantació medieval, a causa sovint de la pobresa intrínseca de l'edificació original, però tot i així també han restat importants testimonis gòtics en moltes viles catalanes d'entitat mitjana o petita.

L'arquitectura dels governs municipals i de la Generalitat de Catalunya¹³

Al centre i a l'oest del Mediterrani, les formes d'autogovern urbà medieval es configuraren en un procés llarg i conflictiu, ple de variacions locals, resultat de la competència amb els poders feudals que hi senyorejaven. Als Països Catalans van néixer al segle XIII i fou en plena maduració dels governs municipals el segle següent quan es bastiren les primeres seues permanents de govern, més o menys monumentals i que buscaven posicions preeminentes dins l'ambient urbà. Sense precedents institucionals, la solució arquitectònica que adoptaren també fou nova i va esdevenir comuna a bona part de l'Europa meridional. El seu model foren les residències aristocràtiques i palatines feudals d'un sol cos, amb sala única de representació elevada a la primera planta, destinada ara a les reunions dels consells comunals. Es diferenciaren d'aquest precedent perquè la planta baixa va esdevenir una peça

gairebé sempre oberta amb porxades, destinada al proveïment i distribució d'aliments. A Itàlia, on sorgiren els primers règims municipals, també es troba la plasmació arquitectònica més arcaica en edificis com el Broletto de Como, de la segona dècada del segle XIII, seguit d'altres de similars a les ciutats de Bèrgam, Novara o Milà.

Els estatges dels governs municipals catalans, anomenats cases del consell, consular, de la ciutat o de la vila, es bastiren als segles XIV-XV acordades inicialment a la morfologia itàlica i adaptades al propi llenguatge gòtic, per bé que després, en casos de significació excepcional, prengueren el model de casa senyorial amb pati. La casa consular de Perpinyà, que es data vers 1320, sembla la més antiga de totes les conservades. Tenia una porxada a peu de carrer i un pis superior que devia acollir la sala de reunió i representació, ara desfigurada. Ara bé, la casa consistorial que s'avé millor amb el tipus descrit és la de la ciutat de Vic, de final del segle XIV i reformada un segle després. L'edifici, de planta quadrada, té una llotja comercial d'arcs apuntats sobremuntada per una sala amb columna central. Uns edificis gairebé idèntics són les cases de la vila de Catí i Morella, al País Valencià. Ben diferent fou la majestuosa Casa de la Ciutat de Barcelona, dotada d'una gran sala de reunions, anomenada del Consell de Cent. Aquesta peça singular alçada vers 1373 constitueix la planta noble d'un bloc cúbic amb l'interior format per una seqüència d'arcs de mig punt de diafragma. Els primers anys del segle XV se li va afegir un cos que acollia la creixent complexitat de l'aparell municipal i que es va dotar d'una de les més refinades façanes del gòtic català, obra per Arnau Bargués vers 1400 i dotada d'una rica decoració escultòrica. L'articulació d'aquest bloc amb el precedent del Saló de Cent es va fer per un pati intern amb galeries solemnes d'inici del segle XVI. La magnificència del consistori fou també objectiu dels magistrats o jurats de València i la casa d'aquesta ciutat, desapareguda de temps, havia de ser, segons el seu acord de l'any 1416, «bella i costosa com fer es pugui, a consell de savis experts mestres».

A banda dels estatges dels consistoris, a l'entrada del segle XV es va produir una peça única d'arquitectura governamental, com únic i nou era l'organisme al qual va donar seu. Es tracta de la Diputació del General o Generalitat, organisme delegat de les Corts de Catalunya que d'inici es va encarregar de la recaptació fiscal reial, per assumir ràpidament majors funcions militars i polítiques de govern del país, juntament o en conflicte amb la monarquia. Aquest aparell totalment nou de govern territorial a Catalunya es constituïa en autoritat delegada de les Corts i no tenia el caràcter de representació directa. Per tant, les seves seues no foren presidides, com les municipals, per espais de reunió amplis, sinó que sumaven dependències destinades a acollir les magistratures i els oficials que en configuraven l'organització administrativa. Aquest fet, i potser també el seu caràcter fortament aristocràtic, va facilitar l'adopció per a la seva seue del model de casa senyorial amb pati. Un tipus arquitectònic que des del tombant dels segles XIV-XV s'imposava en el panorama arquitectò-

nic català i superava l'estricta funció residencial d'inici per sumar altres funcions com la d'hospital, seu municipal o de la Generalitat. La mateixa tipologia, encara que en una fàbrica molt més simple i austera, va ser adoptada a la Casa del General a Perpinyà, bastida de nova planta cap als anys 1448-1445 i que actualment conserva dues magnífiques façanes mentre que l'interior està molt desfigurat.

La instal·lació, a inici del segle xv, de la seu del nou organisme del General o Generalitat a Barcelona va buscar una posició central, junt al barri eclesiàstic i l'àrea àulica, a més de pròxima a la seu del Govern municipal. Si bé al començament va ocupar uns habitatges preexistents, foren aviat completament transformats en un nou edifici rigorosament projectat i construït a partir de la segona dècada del segle xv amb gran ambició i la intenció de dotar-lo d'una representativitat magnífica. El nou edifici es va configurar amb dos cossos o blocs de planta sensiblement rectangular, d'una sola crugia i tres plantes d'alçada, disposats en paral·lel i units per un pati central on es va establir l'escalinata d'accés principal. A la planta noble hi havia espais destinats a la gestió de l'organisme, la cambra Nova o del Consell i l'Arxiu de Comptes, mentre que en aquest nivell les galeries del pati adoptaren, en els dos costats curts, una amplària inusual. Més que espais de connexió i circulació esdevingueren grans sales obertes, en una configuració del tot diferent i de ben segur dictada per la necessitat d'acollir els cerimonials fastuosos que s'hi celebraven. L'escalinata que hi puja, les esveltes arcades de les galeries i els treballats finestrals de la golfa superior fan d'aquest espai la millor realització del seu tipus en el context català, obra cap als anys 1420-1425 pel mestre Marc Safont.¹⁴

La configuració de l'edifici en planta s'acosta a un rectangle sensiblement allargassat i guiat per un eix longitudinal marcat pels portals de les dues façanes obertes a la via pública, als dos costats curts de la finca. La de la banda oest del carrer de Sant Honorat respon als trets propis dels frontis de les grans residències patrícies urbanes, mentre que la de la banda est del carrer del Bisbe deixava darrere seu un pati a cel obert constituït per un mur baix d'una formulació plàstica elaborada. Aquesta façana fou la principal de la casa fins a final del segle xvi i, com s'estipulava en el seu contracte de 1416, havia de ser «condecient i prou sumptuosa atesa la casa on s'exerceixen actes públics tan notables i de tan ponderositat com són els actes del dit General». La composició d'aquesta façana està centrada per un portal ampli i corona el mur una barana calada ritmada per pinacles acompanyada de gàrgoles figurades i presidida per un gran medalló amb la representació en molt alt relleu de sant Jordi en l'acte d'occir el drac, obra d'una gran qualitat escultòrica fruit del treball de Pere Joan (1416-1418). Una darrera peça excepcional del palau és la capella de Sant Jordi, construïda vers 1433-1434, de planta quadrada i coberta per una rica volta estrellada. El seu frontis és perforat amb tres obertures, porta i finestres, a la manera de les sales capitulars. Unes subtils traceries caldes les ornamenten alhora que estenen

les seves filigranes entrelaçades per sobre de la superfície del mur esculpides en relleu, com cap altre n'hi ha en el gòtic català.

Les llotges i l'arquitectura mercantil

No hi ha dubte que, dins l'arquitectura catalana gòtica, les manifestacions més remarcables a escala global foren les llotges mercantils. El seu reconeixement és ampli i secular. La de Perpinyà va rebre el 1841 la protecció oficial de monument pel Govern francès i esdevenia un dels primers edificis salvaguardats sota aquesta categoria a escala europea, mentre que uns cent cinquanta anys després la de València va rebre la màxima distinció en ser inscrita per la Unesco a la llista del Patrimoni Mundial (1996). Fou l'estament comercial de les grans capitals catalanes el que, entre final del segle xiv i entrat el xvi, va alçar aquests grans edificis destinats a acollir la seva seu corporativa i centralitzar-ne l'activitat comercial. D'inici, consistiren en un bloc de dues plantes dominat per la sala baixa d'una gran alçada i seguit d'un nou estadi en el qual l'aula va esdevenir un cos sol i autònom que feia conjunt amb unes dependències annexes desenvolupades a l'entorn d'un pati clos. En la magnificació del gran espai intern va tenir una rellevància especial la substitució del sostre pla per les voltes de creueria que en reforçaren la solemnitat.¹⁵

Les llotges foren la realització de la institució dels Consolats de Mar, on tingueren llurs dependències administratives, tot i que sempre hi foren secundàries, fins a arribar a adoptar-hi una posició semiautònoma per deixar tota la preeminència a la gran sala de contractació. La seva forma, encara que no del tot insòlita en el panorama arquitectònic mediterrani coetani, sí que, amb l'alta formulació assolida als Països Catalans, resulta del tot singular i sense equivalents directes. La seva tipologia, sense precedents antics i de sobtat desenvolupament, ha estat interrogada en la seva filiació, que s'ha cercat inútilment en alfòndecs o caravanserralls orientals que, de fet, responen a un model d'establiment en ales disposades entorn d'un pati. Tanmateix, per la natura corporativa de les llotges, els seus referents s'han de buscar més en l'arquitectura governamental consistorial que no pas en simples edificacions d'ús mercantil. És evident que la seva essència formal es troba en l'atri obert i porxat de diferents funcions comunals o comercials que es podia trobar sol o integrat en una edificació major. Aquesta peça va adoptar en la llotja catalana una autonomia pròpia i es va tancar en si mateixa a manera de gran saló format per l'agregat de tres naus equivalents que sumades configuren un espai únic. Tot i tractar-se d'un ambient laic de celebració de l'activitat comercial, la seva configuració li conferia un aire eclesial, accentuat per la sumptuositat i les profuses referències religioses que l'exornaven i l'acostaven a l'ordre sacre.

Per les seves característiques solemnes, només les potents corporacions mercantils de Barcelona, Mallorca, Perpinyà i València tingueren capacitat per alçar-ne. La de Barcelona es va construir en el pas dels segles xiv i xv i

constitueix un bloc únic de dues plantes amb una sala gran i alta a peu pla i un reduït pis superior, suma de tres crugies paral·leles formades per dues files d'arcades amb sostre pla embigat. Grans finestrals i esvelts portals perforaven als quatre vents les façanes. El seu model arquitectònic recorda, i segurament en deriva, les cases consistorials amb espai comercial inferior, però mentre que en aquestes l'ambient preminent era la sala de reunió superior, a la llotja ho era la planta baixa mercantil. A aquest cos es va afegir un pati en enjardinat i parcialment envoltat de dependències, inclosa una capella. La llotja de Perpinyà també fou un bloc de dues plantes amb una gran sala a baix. L'edifici és molt mal conegut documentalment i arquitectònic, però és segurament obra de principi del segle XV. Les altres dues grans llotges catalanes modificaren en bona mesura la disposició anterior, en fer desaparèixer les dependències del pis alt i destinar tot el cos edificat a la magnificació de la sala. A València, els jurats volgueren alçar una llotja «molt bella i magnífica i sumptuosa que sigui honor i ornament d'aquesta ciutat» i confiaren en el mestre gironí Pere Comte (c. 1483-1493) per aconseguir una peça realment excepcional, a la qual més tard va afegir-se un bloc perpendicular, enllestit cap al 1548 i ordenat per un pati lateral, similar al barceloní.¹⁶ Abans, la llotja de Mallorca havia desenvolupat per primer cop l'edifici d'espai únic aconseguit no pas amb tirades d'arcades amb sostre pla enteixinat, sinó amb trams de voltes de creueria generades per columnes helicoidals. Les façanes als quatre vents tenen grans finestrals de traceries flamígeres i solemnes portals, enquadrats dins llenços definits per motlures d'una gran eficàcia compositiva i flanquejats als angles per torrelles octogonals d'una ressonància castellera fantasiosa. L'obra fou alçada pel reconegut mestre Guillem Sagrera al segon quart del segle XV.¹⁷

Els banys públics i l'adopció del *hammam*

Extremament excepcionals dins del panorama de l'arquitectura medieval de l'Occident europeu feudal foren els banys públics d'època gòtica dels Països Catalans, en tant que es tracta d'un tipus d'establiment manllevat directament de la cultura islàmica, a partir de la seva difusió peninsular a al-Àndalus, lligat amb la tradició balnearia antiga només per aquesta intermediació i transformació substantiva que fou el *hammam*.¹⁸ Cap altra peça arquitectònica de l'Occident medieval respon a una condició similar de préstec cultural tan complet i directe. Els casals de banys del tipus *hammam* en terres catalanes tingueren sempre caràcter públic i fora d'ells no hi ha constància d'altres fàbriques de bany específiques, perquè les instal·lacions balnearies mencionades esporàdicament en palaus reials o rics habitatges urbans s'han d'entendre com a arranjaments temporals i no pas com a construccions expressives i permanents. Tampoc els banys salutífers d'aigües caldes no devien motivar arquitectures pròpies, encara que se sap ben poc de les estacions termals.

En els diferents regnes feudals peninsulars, els banys públics s'acordaren amb el *hammam* d'al-Àndalus, cosa

que els diferencia d'altres països europeus com Itàlia, on es testimonia l'ús i la construcció continuada dels models de tradició romana i bizantina al llarg dels segles. Fora de la persistència d'alguns balnearis romans, ni en terres feudals ni andalusines dels Països Catalans hi ha cap constància d'antigues termes en activitat ni de noves alçades de conformitat amb els seus tipus. Evidentment, a al-Àndalus, els banys foren portats d'Orient, adoptats de ple al segle X i derivats força remotament dels models antics. A Catalunya no es té constància de banys fins a la segona meitat del segle XII, quan s'installaren a les importants capitals comtals de Barcelona i Girona, on es documenten inicialment als anys 1160 i 1194, respectivament. La llavors recent incorporació al domini barceloní de les ciutats d'al-Àndalus de Lleida i Tortosa, dotades d'instal·lacions balnearies d'aquesta índole, devia ser determinant per a la creació d'establiments similars a les ciutats catalanes del nord, conquerides pels carolingis entre els segles VIII i IX i on l'empremta islàmica era absent. Tanmateix resta per conèixer com va tenir lloc la tan ràpida difusió i acceptació del *hammam* en centres urbans que cal considerar aliens fins aleshores a l'hàbit social d'aquest tipus de bany.¹⁹

Val a dir que la dependència tipològica dels banys catalans respecte del model islàmic havia creat una gran confusió en la seva adscripció cronològica i cultural, que encara és mantinguda en la qualificació impropriedat d'«àrab» d'alguns establiments com el de Girona. Desafectats i fins perduda la noció dels seu ús primigeni, un cop foren reconeguts com a tals en els primers estudis arqueològics, se'ls va considerar una obra de la remota època de l'èfimer domini musulmà de la ciutat el segle VIII, sense saber discernir entre l'ascendent tipològic i el context històric. Més tard, l'estudi documental i artístic va certificar que no eren una obra «àrab», sinó molt posterior. Això mateix ha succeït amb alguns banys del País Valencià, també construïts després de la conquesta catalana esdevinguda entre 1230 i 1240, però d'acord amb el model antecendent. Així, no ha estat fins a la seva exploració arqueològica que s'ha pogut determinar que els banys de l'Almirall o del Carreró de València no eren precedents a l'ocupació feudal, sinó edificats a l'inici del segle XIV, en una adaptació del tipus conegut com a granadí tardà o avançat. De la mateixa mena són les naus dels banys de la població de Torres Torres al Camp de Morvedre, que havien estat també tingudes per anteriors a la conquesta fins que la seva excavació ha portat a datar-les al segle XIV.

L'arquitectura d'ambdós casals configura un bloc únic, sensiblement rectangular, compacte i sòlid, fet de la successió de tres naus paral·leles de dimensions semblants i gairebé indiferenciades cobertes amb volta de canó. Als banys de l'Almirall hi ha, a més, un vestíbul disposat longitudinalment. Les tres sales humides s'organitzaven en gradació des d'un primer ambient fred, seguit per l'espai temperat intermedi i la sala calenta al final, que tenia a sota un hipocaust conegut per *cacau* i, a les parets, xemeneies dites *escalfadors*. La calor li arribava d'una caldera

metàl·lica amb una fornall que era fronterera a un pati de servei des d'on s'alimentava. Als banys valencians de l'Almirall, les dues primeres sales se subdividiren de través en tres espais amb dues tirades d'arcades que, enmig de la peça temperada, suporten una cúpula octogonal sobre trompes. Tant en aquesta coberta com a les voltes s'obriren petites lluerns estrellades amb vidres que eren l'única font de llum forana. L'aprovisionament d'aigua es feia per una sinia, com en la majoria d'instal·lacions d'aquesta índole. La seva instal·lació s'ha de situar a partir de l'any 1313, de resultes d'una concessió reial a un particular, i l'establiment va formar part d'una operació immobiliària de força més entitat. Igualment, altres personatges del seguici reial foren beneficiats al tombant dels segles XIII-XIV amb vuit nous banys a València, que no tingueren res a veure amb les velles instal·lacions andalusines.

Al mateix tipus de *hammam* usual en els establiments valencians del segle XIV pertanyen els Banys Nous de Tortosa, bastits segurament a cavall dels segles XIII-XIV en un raval de nova formació i reformats entre els anys 1360 i 1380 per part del Govern municipal, que en tenia el monopoli i destinava els seus rèdits a les obres de la muralla. Anteriorment, el codi dels costums locals de vers 1270 estipulava la condició també pública per als banys i hi garantia la concurrència de cristians, jueus i musulmans, alhora que estipulava els preus i les condicions del servei, a més de deixar la possibilitat de bastir banys als particulars fora de la concurrència pública. Els Banys Nous tortosins sembla que disposaven de quatre naus, tres de les quals s'han conservat força modificades, de disposició paral·lela, cobertes amb volta de canó i mancades de tota singularitat arquitectònica. Altres ciutats de Catalunya on consta l'existència de banys són Balaguer i Lleida, on podrien tenir, almenys en part, un origen islàmic, mentre que no pot ser així en els de Perpinyà, documentats a la darrerria del segle XIII, ni tampoc en els de Montblanc (1303) o Vic (1317), resultat de concessions reials a empreses de caràcter similar a l'esmentada per a la ciutat de València en el mateix període.

Resten per considerar els Banys Nous de Barcelona, desapareguts, però força ben documentats en imatges, així com els ben testimoniats, conservats i prou rigorosament restaurats de Girona, erròniament anomenats «àrabs» en un lamentable regust de pintoresquisme espanyol. Els primers, esmentats inicialment l'any 1160, no van pertànyer a la comunitat jueva com sovint s'ha dit i, segons la informació de la qual es disposa, la seva arquitectura semblava acordar-se amb la disposició en angle o colze que, presidida per una sala tèbia de coberta en cúpula, respon a un model ben establert a al-Àndalus d'ençà del segle XI. Per contra, ben singulars morfològicament són els banys de Girona, a voltes també erròniament equiparats amb unes termes romanes. D'una banda, hi ha el bloc de tres naus gairebé idèntiques i paral·leles de coberta amb volta de canó que corresponen a una petita sala tèbia i dues de calentes, a les quals s'avantposa una peça tan gran com excepcional. El sostre és una volta de vuit sectors amb un

cupulí enmig que s'eleva sobre una doble columnata des del brocal de la pica central. Aquesta estança, que morfològicament s'acosta a una sala tèbia i que, per tant, hauria de presidir l'edificació, es troba aquí a l'extrem inicial del complex, per fer a l'ensem de rebedor i d'ambient fred.

Val a dir que aquesta edificació planteja un problema arqueològic clàssic, com és la falta de concordança entre la informació dels documents i la consideració artística de l'edifici. Així, segons els primers seria obra de nou entre els anys 1294 i 1296, mentre que uns pocs elements datables estilísticament presenten una aparent factura anterior. Sigui com sigui, és evident que respon a l'ambient artístic que va precedir la irrupció de les formes pròpiament gòtiques a Catalunya i destaca sobretot el fet que s'hi troba un reiterat ús de l'arc de ferradura, totalment estrany al context arquitectònic català coetani i destinat a remarcar-ne l'exotisme islàmic. En aquest sentit, l'arquitectura d'aquests banys i dels similars de Barcelona es mostrava obertament externa als llenguatges plàstics locals i feia al·lusió al caràcter innovador i extern d'aquest tipus d'establiment a les ciutats que just l'acabaven d'adoptar. Val a dir que, per la seva extrema singularitat, ha semblat adient cloure amb l'atenció posada en aquest préstec cultural incorporat a les arquitectures d'època gòtica als Països Catalans i el conjunt de l'Europa occidental aquest repàs succint d'algunes de les realitzacions catalanes més significades entre les obres civils.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] AUTORS DIVERSOS. *L'architecture gothique civile en Catalogne*. Editions de la Fondation Cambó, París 1935; Eduard RIU-BARRERA (COORD.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus a les masies*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2003.
- [2] Josep BRACONS, Pere FREIXA (COORD.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. I i II: *Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos 1 i 2*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2002-2003; Alexandre CIRICI. *L'art gòtic català: L'arquitectura als segles XIII i XV*. Edicions 62, Barcelona 1974; Alexandre CIRICI. *L'art gòtic català: L'arquitectura als segles XV i XVI*. Edicions 62, Barcelona 1979; Marcel DURLIAT. *L'art dins del regne de Mallorca*. Moll, Mallorca 1964; Núria de DALMASES, Antoni JOSÉ PITARCH. *L'època del Cister s. XIII: Història de l'art català*. Vol. II. Edicions 62, Barcelona 1985; Núria de DALMASES, Antoni JOSÉ PITARCH. *L'art gòtic s. XIV i XV: Història de l'art català*. Edicions 62, Barcelona 1984; Eduard MIRA, Arturo ZARAGOZA. *Una arquitectura gòtica mediterrània*. Generalitat Valenciana, València 2003, 2 v.; Arturo ZARAGOZA. *Arquitectura gòtica valenciana siglos XIII-XV*. Generalitat Valenciana, València 2004.
- [3] Eduard RIU-BARRERA. «L'arquitectura gòtica secular en la seva configuració i tipologies». A: Antoni PLADEVALL (DIR.). *L'art gòtic a Catalunya: Síntesi general. Índexs generals*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona 2009, p. 258-268.

- [4] Albert CUBELES, Albert MORENO, Esteve NADAL. «Noves descobertes arqueològiques a la Drassana reial de Barcelona». *Revista de Catalunya*, núm. 278 (2012), p. 117-139; Antoni RIERA. «Les drassanes de Barcelona». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 219-224.
- [5] Eduard RIU-BARRERA. «Tipus i evolució dels castells». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 249-258.
- [6] Eduard RIU-BARRERA. «Els palaus reials» i «El Palau Reial Major de Barcelona». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 163-168.
- [7] Eduard RIU-BARRERA, Alfred PASTOR, Antoni TORRA. *La capella de Santa Àgata del Palau Reial de Barcelona: Història i restauracions*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1999.
- [8] Aymat CATAFAU, Olivier PASSARRIUS. *Un palais dans la ville*. Trabucaire, Canet de Rosselló, 2014, 2 v. (Archéologie Départementale)
- [9] Josep Vicent BOIRA (coord.). *El Palacio Real de Valencia: Los planos de Manuel Cavallero (1802)*. Ajuntament de València, València 2006.
- [10] Eduard RIU-BARRERA. «Tipus i evolució de les cases urbanes» i «El casal del carrer de Graells de Cardona». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 146-151 i 159-160.
- [11] Eduard RIU-BARRERA. «Dels precedents romànics a la capella de Santa Àgata. Castells, palaus i casals sobre la muralla de Barcelona (segles X-XIII)». A: *Vè Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya: Actes*. Vol. I: *Monogràfic: la ciutat*. ACRAM i Ajuntament de Barcelona, Barcelona 2015, p. 233-253.
- [12] Federico IBORRA. «Corte y cortesanos: evolución tipológica residencial y ecos del palacio del monarca en el Reino de Valencia entre los siglos XIII y XV». *Anales de Historia del Arte* (Madrid), núm. 23 (2013), p. 469-485.
- [13] Eduard RIU-BARRERA. «Les cases dels consells municipals i la Generalitat» i «La casa o palau de la Generalitat de Barcelona». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 179-182 i 191-195.
- [14] Marià CARBONELL (dir.). *El Palau de la Generalitat de Catalunya: art i arquitectura*. Vol. I. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2015; Marià CARBONELL. «Marc Safont (ca. 1385-1458) en l'arquitectura barcelonina del segle XV». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. 21 (2003), p. 181-226.
- [15] Eduard RIU-BARRERA. «Les llotges i altres arquitectures mercantils». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 209-212.
- [16] Arturo ZARAGOZA, Mercedes GÓMEZ-FERRER. *Pere Compte arquitecte*. Generalitat Valenciana i Ajuntament de València, València 2007.
- [17] Marià CARBONELL. «Sagreriana parva». *Locus Amoenus*, núm. 9 (2007-2008) p. 61-78; Federico CLIMENT (coord.). *La Lonja de Palma*. Govern de les Illes Balears, Palma 2003.
- [18] Caroline FOURNIER. *Les bains d'al-Andalus VIIIe-XVe siècle*. Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2016.
- [19] Xavier BARRAL. *Els banys «àrabs» de Girona: Estudi sobre els banys públics i privats a les ciutats medievals*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2018; Eduard RIU-BARRERA. «El banys públics». A: Eduard RIU-BARRERA (coord.). *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus...*, op. cit., p. 231-233.

NOTA BIOGRÀFICA

Eduard Riu-Barrera és arqueòleg i historiador del Servei del Patrimoni Arquitectònic del Govern de Catalunya, en el qual coordina projectes de recerca arqueològica i històrica en monuments objecte de restauració. Membre del grup de recerca EMAC de la Universitat de Barcelona (des de 2012). Becat per la Getty Foundation (1998-1999). Ha orientat també la recerca en els camps de la historiografia, la història de l'arqueologia i la restauració, així com en els museus. Comissari d'exposicions d'art i arqueologia. Autor de publicacions sobre arquitectura medieval, entre d'altres temes. Vegeu <https://dhac.iec.cat/dhac_mp.asp?id_personal=19>.